

Shahid Rajae Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Criticizing Turki al-Bin Ali's view on the Takfir of the Recourser

Hassan Zarnosheh Farahani¹

Abstract

Turki al-Bin Ali (1984-2017) is one of the most famous muftis of the terrorist group ISIL. He has given numerous lectures and works on the religious manifestation of ISIL and their crimes, including the description of the book "Naqaq al-Islam al-Ashra" by Muhammad ibn Abd al-Wahhab. The second case of these ten contradictions is "Recourse" means that the righteous mediate between the dead and themselves to express their desires, which according to Banali leads to the issuance of the jurisprudential ruling of Takfir and departure from Islam. The purpose of this article is to review and critique Bin Ali's point of view by the method of "description and analysis". Bin Ali cites some verses and narrations that indicate asking for prayer from God or implying the companions recouring to non-Prophet (PBUH) after the death of that Imam as evidence for his claim that this article is a critique of Banali interpretations of verses and narrations. It first states the answers in a solution and

¹. Assistant Professor of Theology and Islamic Education, Faculty of Humanities, Shahid Rajae Teacher Training University, Tehran, I.R. Iran

zarnoshe@sru.ac.ir

Received: 17/04/2022

Reviewed: 29/05/2022

Revised: 23/08/2022

Accepted: 23/08/2022

the problems of Bin Ali's point of view have been raised, including the confusion between the meaning of supplication and supplication and the insufficiency of Umar's recourse to Abbas indicates what Ben Ali intended. Then, the conflict and contradiction of Bin Ali's view with the verses of the Qur'an, the Prophetic traditions, and the lives of the Companions and Sunni scholars and their sayings has been made clear. And at the end, by examining the type of Wahhabi view on the two issues of causality and monotheism of verbs, which by denying the causality system, attribute all actions to God, the source of Bin Ali's negation of recourse is introduced by his ontological view.

Keywords: Turki al-Bin Ali, Recourser, Takfir, Uthman ibn Hunaif, Causality System.

Problem Statement

Muhammad bin Abd al-Wahhab (1792-1703), the founder of the Wahhabi sect, has several works in the fields of belief and jurisprudence, one of the most important of which is the treatise "Nawaqid al-Islam al-Ashrah". In this very brief treatise, he introduced ten things that lead to leaving Islam and entering the domain of disbelief, which are: 1. Shirk in worship; 2. interceding in intercession; 3. Not excommunicating polytheists; 4. Preferring the ruling of a non-prophet over a prophet; 5. Hatred and malice towards the Prophet's teachings; 6. Making fun of God's religion; 7. Magic; 8. Support polytheists against Muslims; 9. Belief in the possibility of departing from the Prophet's Sharia; 10. Practical and scientific explanation of God's religion (Ibn Abd al-Wahhab, No Date, pp. 2-5). Based on this, any Muslim who commits one of these violations is immediately excommunicated and his killing becomes obligatory (Ibn Fowzan, 2005, p. 39). Many commentaries written on this treatise show its importance, one of the most recent of which is "Sharh Nawaqid al-Islam al-Ashrah" by Turki Al-Bin Ali (born in 1984 in Muharra, Bahrain; died in 2017 in Raqqa, Syria). He is one of the famous muftis of the Daesh group, who was in charge of Islamic Sharia in Syria during 2017-2015. In fact, the main responsibility of Turki al-Bin Ali and his ilk is to provide ideological justifications for the brutal actions of ISIS, and the description of Muhammad bin Abd al-Wahhab's Nawaqid al-Islam treatise can also be analyzed in this regard. Because ISIS, referring to these ten violations, considered many Muslims, both Shia and Sunni, to be apostates and brutally killed them. Therefore, it is necessary to examine these ten violations with a critical eye and to analyze their dependence on authentic Islamic texts. This article, focusing on one of these violations, i.e. the issue of "Recourse", has examined Turki al-Bin Ali's point of view in this regard.

Method

The research methods in this paper were, was descriptive – analytic with reference the literatures review and critical approach.

Finding and Results

According to Turki al-Bin Ali, "Recourse" - that is, interceding the righteous from the dead between oneself and God to express one's wishes - causes disbelief. To prove this, he cites two categories of evidence: the first category, verses and narrations indicating the need to pray to God That is a topic separate from tasul and different from it, and one cannot negate tasul to the righteous by proving that supplication is dedicated to God. Therefore, such references are nothing but departure from the topic of discussion. The second category is the narrations that show the appeal of the Companions to someone other than the Prophet (PBUH) after the death of the Prophet, which, firstly: according to the fundamental rules, it does not imply prohibition or hatred, secondly: on the assumption of sanctity, it should also include other examples of tavasul, which is contrary to Banali's opinion, thirdly: this tavasul is in fact a tavasul to the Prophet (PBUH) and fourthly: According to the assumption of sanctity, Omar's personal opinion is different. Therefore, Bin Ali's evidence regarding the takfir of "discharged by means" is rejected.

References

- The Holy Quran, translated by Mohammad Ali Rezaei Esfahani, Qom, Dar al-Zekr Cultural Research Institute, 2004.
- Al-Sheikh, Saleh bin Abdulaziz bin Muhammad, al-Tamhid li Sharh Kitab al-Tawhid, Riyadh, Dar al-Tawhid, 2002.
- Albani, Nasir al-Din, Silsilah al-Ahadith ad-Da'ifah, Riyadh, Dar al-Nashr, 1991.
- Alousi, Mahmoud bin Abdullah, Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-'Azim wa as-Sab' al-Mathani, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiya, 1994
- Ibn Abi Shaybah, Abu Bakr, al-Musannaf, Riyadh, al-Rushd Library, 1988.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.11, No. 22
Autumn 2022 & Winter 2023

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال یازدهم، شماره ۲۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۱
صفحات ۵۸۹-۶۱۴

نقد دیدگاه ترکی البنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط»

حسن زرنوشه فراهانی^۱

چکیده

ترکی البنعلی (۱۹۸۴-۲۰۱۷) از مشهورترین مفتیان گروه تروریستی داعش است. او سخنرانی‌ها و آثار متعددی در راستای دینی جلوه دادن داعش و جنایات آن‌ها دارد که از جمله آن‌ها شرح کتاب *نواقض الاسلام/العشره* محمد بن عبدالوهاب است. دومین مورد از این نواقض ده‌گانه، «استشفاع بالوسائط» یعنی واسطه قرار دادن صالحان از اموات میان خود و خدا برای بیان خواسته‌ها است که از نظر بنعلی موجب صدور حکم فقهی تکفیر و خروج از اسلام می‌شود. مسئله این مقاله، بررسی و نقد دیدگاه بنعلی با روش «توصیف و تحلیل» است. بنعلی برخی آیات و روایات را که دلالت بر طلب دعا از خدا یا دلالت بر توسل صحابه به غیر پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت دارند را به عنوان شاهد ادعای خود ذکر

^۱ استادیار الهیات و معارف اسلامی، دانشکده‌ی علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، جمهوری اسلامی ایران
zarnooshe@sru.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۳/۰۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

می‌کند که این مقاله در مقام نقد برداشت‌های بنعلی از آیات و روایات مذکور، ابتدا پاسخ‌هایی را به صورت حلی بیان کرده و اشکالات دیدگاه بنعلی از جمله خلط میان معنای توسل با دعا و تمام نبودن دلالتِ توسلِ عمر به عباس بر مراد بنعلی را مطرح کرده است؛ سپس تعارض و تناقض دیدگاه بنعلی با آیات قرآن، روایات نبوی، و سیره صحابه و علماء اهل سنت و اقوال آن‌ها را روشن ساخته است؛ و در انتها با بررسی نوع نگاه وهابیت به دو مسئله علیت و توحید افعالی، که با انکار نظام علیت، تمام افعال را منتسب به خدا می‌کنند، منشأ نفی توسل از جانب بنعلی را همین نگاه هستی‌شناسانه او معرفی می‌کند.

کلمات کلیدی: ترکی البنعلی، مستشفع بالوسائط، تکفیر، عثمان بن حنیف، نظام علیت.

بیان مسئله

محمد بن عبدالوهاب (۱۷۰۳-۱۷۹۲)، بنیان‌گذار فرقه وهابیت، تألیفات متعددی در زمینه‌های اعتقادی و فقهی دارد که از مهم‌ترین آن‌ها رساله *نواقض الاسلام العشره* است. وی در این رساله بسیار مختصر، ده چیز را موجب خروج از اسلام و ورود به دامنه کفر معرفی کرده، که عبارتند از: ۱. شرک در عبادت؛ ۲. واسطه گرفتن در شفاعت؛ ۳. عدم تکفیر مشرکان؛ ۴. برتر دانستن حکم غیر پیامبر بر پیامبر؛ ۵. بغض و کینه نسبت به تعالیم پیامبر؛ ۶. مسخره کردن دین خدا؛ ۷. سحر و جادو؛ ۸. پشتیبانی از مشرکان علیه مسلمانان؛ ۹. اعتقاد به امکان خروج از شریعت پیامبر؛ ۱۰. إعراض عملی و علمی از دین خدا (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ص ۵-۲).

بر این اساس، هر مسلمانی که مرتکب یکی از این نواقض گردد، بلافاصله تکفیر شده و قتل او واجب می‌گردد (ابن فوزان، ۲۰۰۵، ص ۳۹). شروح متعددی^۱ که بر این رساله نوشته شده بیان‌گر میزان اهمیت آن است، که از جدیدترین آن‌ها شرح *نواقض الاسلام العشره* از «ترکی البنعلی» (متولد ۱۹۸۴ در محرق بحرین؛ متوفی ۲۰۱۷ در رقه سوریه) از مفتیان معروف گروه داعش است که در طی سال‌های ۲۰۱۵-۲۰۱۷، مسئولیت شرعی داعش در سوریه را بر عهده داشته است. در حقیقت مسئولیت اصلی «ترکی البنعلی» و امثال او، فراهم آوردن توجیهاتی ایدئولوژیک برای اقدامات وحشیانه داعش بوده و شرح رساله *نواقض الاسلام* محمد بن عبدالوهاب نیز در همین راستا قابل تحلیل است. زیرا

داعش با استناد به این نواقض ده‌گانه، بسیاری از مسلمانان اعم از شیعه و سنی را مرتد دانست و به طرز فجیعی به قتل رسانید.

لذا ضروری است با نگاهی انتقادی به بررسی این نواقض ده‌گانه پرداخت و ابتدای آن‌ها بر متون اصیل اسلامی را مورد واکاوی قرار دارد. این مقاله با تمرکز بر یکی از این نواقض، یعنی مسئله «استشفاع بالوسائط»، به بررسی دیدگاه ترکی البنعلی در این خصوص پرداخته و سؤالات ذیل را محور کار خود قرار داده است:

۱. ادله ترکی البنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط» چیست و چه گستره‌ای را در بر می‌گیرد؟
۲. چه نقدهایی بر دیدگاه ترکی البنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط» وارد است؟

پیشینه پژوهش

در نقد آرای وهابیت به طور عام و نقد دیدگاه آن‌ها در باب توسل به طور خاص آثار فراوانی نگاشته شده است؛ به طور مثال کتاب‌های کشف الإرتیاب فی اتباع محمد بن عبدالوهاب از سید محسن امین، آیین وهابیت و العبادة حدها و مفهومها و الشفاعة فی الکتاب و السنه از جعفر سبحانی، مجموعه کتب سلسله مباحث وهابیت شناسی از علی اصغر رضوانی و السنه مرعة زنة مبارکه لا مذهب اسلامی از محمد سعید رمضان البوطی آثاری هستند که به نقد کلی و عام وهابیت پرداخته‌اند.

از سوی دیگر آثاری به مانند «نقد دیدگاه وهابیت پیرامون مسئله توسل از سوی اهل سنت بر پایه حدیث استسقاء» از هادی سلیمی و محمد رضا حاجی اسماعیلی در شماره ۴۷ مجله اندیشه نوین دینی، «نقد و بررسی دیدگاه ابن تیمیه در موضوع توسل به ارواح اولیاء» از محمد علی ایزدی و عزالدین رضانژاد در شماره ۵۷ مجله اندیشه نوین دینی و «بررسی نظریه توسل با تاکید بر کتاب قاعده بلیه فی التوسل و الویة از مجتبی محیطی در شماره ۳۲ مجله سراج منیر به نقد دیدگاه وهابیت در باب توسل اختصاص دارند؛ لذا علیرغم وجود برخی آثار پژوهشی در نقد دیدگاه وهابیت به ویژه ابن تیمیه در موضوع توسل، اما طبق جستجوهای صورت گرفته، پژوهشی که این مسئله را نزد داعش و نظریه پردازان آن،

به عنوان نوظهورترین و خشن‌ترین جلوه از وهابیت مورد واکاوی قرار دهد، صورت نگرفته است.

۱- تبیین دیدگاه ترکی البنعلی در تکفیر «مُسْتَشْفِعُ بِالْوَسَائِطِ»

دومین ناقض اسلام که از سوی محمدبن عبدالوهاب در رساله نواقض الاسلام معرفی شده، «استشفاع بالوسائط» است. او در این باره می‌نویسد: «مَنْ جَعَلَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ وَسَائِطًا يَدْعُوهُمْ وَ يَسْأَلُهُمُ الشَّفَاعَةَ وَ يَتَوَكَّلُ عَلَيْهِمْ كَفَرَ إِجْمَاعًا» (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ص ۲): کسی که بین خود و خدایش واسطه قرار دهد و آن واسطه‌ها را بخواند و از آنها طلب شفاعت کند، چنین فردی کافر است.

ترکی البنعلی، معتقد است واسطه بین خدا و خلق بر دو نوع است: نوع اول، واسطه بودن پیامبران میان خدا و خلق برای ابلاغ پیام‌های الهی به مردم است، که هر کس این نوع واسطه را انکار کند و مدعی دریافت مستقیم پیام‌های الهی شود کافر است. و نوع دوم، واسطه بودن صالحان از اموات میان خدا و خلق برای دعا، استغاثه، رفع گرفتاری، مصائب و ... است که هرکس این نوع واسطه را اثبات کند، کافر است. و مراد بنعلی از تکفیر «مستشفع بالوسائط»، همین نوع دوم است (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۳۴). وی برای اثبات ادعای خود به برخی آیات قرآن و روایات استناد می‌کند که در ادامه بیان می‌شوند.

۱-۱- ادله بنعلی در تکفیر «مُسْتَشْفِعُ بِالْوَسَائِطِ»

ادله بنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط» را می‌توان ذیل دو دسته ادله قرآنی و ادله روایی تقسیم کرد و مورد بررسی قرار داد:

۱-۱-۱- ادله قرآنی

دلیل اول: بنعلی با استناد به آیه «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر/ ۶۰)، معتقد است که چون منظور از «عِبَادَتِي» دعا است، لذا هر فردی که این عبادت (دعا) را برای غیر خدا انجام دهد، مشرک است (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۳۷).

دلیل دوم: هم‌چنین با استناد به آیه «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ...» (البقرة/ ۱۸۶) معتقد است که چون خداوند به هنگام دعا و مناجات، به بندگانش بسیار نزدیک است؛ لذا توسل به غیر خدا جایز نیست و تنها باید به خدا پناه برد و تنها از او طلب یاری کرد (همان، ص ۴۰).

دلیل سوم: بنعلی معتقد است که اگر در برخی آیات قرآن، شفاعت اثبات شده است، برای آن، دو شرط لحاظ شده که عبارتند از:

شرط اول: اذن خدا به شافع برای شفاعت؛ طبق آیه «مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ» (البقرة/ ۲۵۵)، شافع زمانی می‌تواند شفاعت کند که خدا به او اذن دهد، و در غیر این صورت از جانب خود اختیار شفاعت ندارد.

شرط دوم: رضایت خدا از مشفوع له؛ طبق آیه «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى» (الانبیاء/ ۲۸)، خدا باید از کسی که مورد شفاعت قرار می‌گیرد راضی باشد.

وی از این دو شرط چنین نتیجه می‌گیرد که طلب شفاعت از غیر خدا، شفاعت منفی و موجب کفر است (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۴۱)!

۱-۱-۱- نقد بنعلی بر استناد قائلین به شفاعت به آیه ۳۵ مائده

بنعلی پس از بیان ادله قرآنی خود در تکفیر «مستشفع بالوسائط»، به نقد دیدگاه مخالف خود می‌پردازد و به طور خاص، برداشت قائلین به شفاعت، از آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَيْدَةَ» (المائدة/ ۳۵) که مراد از «وسیله» را توسل به صالحان و مقربان الهی می‌دانند، رد می‌کند و در مقابل آن، سه احتمال را در تفسیر «وسیله» مطرح می‌کند:

احتمال اول: مراد از «وسیله»، توسل به اسماء و صفات خدا است. او با استناد به روایت رسول اکرم (ص) که فرمود: «يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ بِرَحْمَتِكَ أَسْتَغِيْثُ» (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۵، ص ۳۶۲)، می‌گوید همان‌طور که پیامبر (ص) به اسما و صفات خداوند متعال استغاثه می‌کند، ما نیز باید همانند او، این‌گونه طلب وسیله کنیم (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۴۲).

احتمال دوم: مراد از «وسیله»، توسل انسان به اعمال صالحش است؛ همان‌گونه که در شرح حال آن سه نفری که در غار محبوس شدند، از پیامبر (ص) نقل شده که آن‌ها نه به انبیاء متوسل شدند و نه به صالحان، بلکه به اعمال صالحشان متوسل شدند و نجات یافتند

(همان، ص ۴۳). طبق نقل بخاری سه نفر به دلیل باران شدید به غاری پناه بردند، ناگهان سنگی جلوی غار افتاد به طوری که در غار را به طور کامل پوشانید. یکی از آن‌ها گفت: اگر عمل خالصی داریم آن را در پیشگاه خداوند شفیع قرار دهیم، تا به وسیله آن عمل خالص، خود را نجات دهیم. اولی گفت: من کارگری داشتم که در برابر یک پیمانۀ برنج برای من کاری انجام داد، پس از پایان کار، مزدش نزد من ماند. من برنج را کاشتم و از محصول آن گاوی خریدم پس از مدتی که کارگر مزدش را از من خواست، گاو را به او دادم و گفتم که این گاو همان یک پیمانۀ برنج است. خدایا این کار را از ترس مقام تو انجام دادم. ناگهان آن سنگ تکانی خورد. دیگری گفت: خدایا من پدر و مادر پیری داشتم که هر شب برای آنان شیر می‌آوردم، شبی، دیر وقت رسیدم و آن‌ها خواب بودند. دوست نداشتم آنان را از خواب بیدار کنم و همچنین نمی‌خواستم بدون آن‌که آنان از شیر بنوشند آن را برای همسر و فرزندانم ببرم، برای همین تا سپیده‌دم بر بالینشان منتظر ماندم. ناگهان آن سنگ تکانی خورد، و عقب‌تر رفت. نفر سوم گفت: خدایا من دختر عمویی داشتم که از او درخواست بدی کردم، ولی او نپذیرفت و گفت در صورتی می‌پذیرد که به او کمک مالی کنم پس از آن که مبلغ تعیین شده را به او دادم به من گفت از خدا بترس... من مبلغ را به او دادم و رهایش کردم. خدایا می‌دانی از مقام تو ترسیدم و از آن کار دست برداشتم، ما را نجات بده. ناگهان سنگ کاملاً کنار رفت و آن‌ها از غار نجات پیدا کردند (بخاری، ۱۹۸۹، ج ۵، ص ۴۱۰).

احتمال سوم: مراد از «وسیله»، توسل به دعای صالحان زنده است؛ بنعلی با استناد به داستان توسل عمر بن خطاب به عباس عموی پیامبر (ص) برای طلب باران که پس از وفات پیامبر (ص) اتفاق افتاده است: «اللَّهُمَّ إِنَّا كُنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّنَا فَتَسْقِينَا وَإِنَّا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِعَمِّ نَبِيِّنَا فَاسْقِنَا» (همان، ج ۲، ص ۲۲۸)، معتقد است که چون صحابه پس از وفات پیامبر (ص) برای طلب باران به شخص دیگری که زنده بود توسل کردند، ما نیز نباید به مردگان هر چند صالح باشند توسل پیدا کنیم. بنعلی با استناد به آیه «بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران/ ۱۹۶)، معتقد است مرتبه ولی هر چقدر هم که بالا باشد، اگر بمیرد دیگر نمی‌تواند واسطه بین فرد و خدا شود. زیرا بر اساس این آیه مردگان در حیات برزخی

هستند و دیگر در این دنیا نیستند؛ لذا هر کس به مردگان توسل بجوید، از دین خارج و مرتکب شرک اکبر شده است (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۴۴).

۱-۲- ادله روایی

دلیل اول: بنعلی با استناد به حدیث پیامبر (ص) که فرمود: «الدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ» (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۵، ص ۲۸۶)، دعا را از عبادات مخصوص پروردگار بر می‌شمارد و منصرف ساختن آن به شخص دیگر را مصداق شرک اکبر و کفر می‌داند (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۳۷).

دلیل دوم: وی هم‌چنین با استناد به حدیث دیگری از پیامبر (ص) که فرمود: «...إِذَا سَأَلْتَ فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ، وَاعْلَمْ أَنَّ الْأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعَتْ عَلَىٰ أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ، وَ لَوْ اجْتَمَعُوا عَلَىٰ أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ...» (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۴، ص ۳۸۱)، کمک خواستن را فقط از خدا جایز می‌داند، زیرا تنها با خواست خداست که به انسان نفع می‌رسد و یا ضرری از انسان برطرف می‌شود (بنعلی، ۲۰۱۹، ص ۳۸).

۲- نقد دیدگاه ترکی البنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط»

تمامی آیات و روایات مورد استناد بنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط» را می‌توان ذیل دو عنوان کلی دسته‌بندی کرد و سپس به نقد آن‌ها پرداخت:

عنوان اول: متونی که دلالت بر طلب دعا از خدا دارند و بنعلی از آن‌ها منع توسل به طور عام را برداشت می‌کند.

عنوان دوم: متونی که دلالت بر توسل صحابه به غیر پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت را دارند و بنعلی از آن‌ها منع توسل به صالحان مرده به طور خاص را برداشت می‌کند.

۱-۲- نقد دیدگاه البنعلی در «منع توسل به طور عام با استناد به متون دال بر طلب دعا از خدا»

بنعلی با استناد به آیات «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر / ۶۰) و «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ...» (البقرة / ۱۸۶)، توسل را انصراف دعا به غیر خدا تلقی می‌کند و مرتکب آن را مشرک می‌نامد.

به نظر می‌رسد بنعلی تفاوت توسل را با طلب دعا از خدا در نیافته و با یکی دانستن آن‌ها، راه خود را برای مشرک دانستن متوسلان هموار کرده است. این در حالی است که توسل، جایگزین طلب دعا از خداوند نیست و کسی که به وسیله‌ای توسل می‌کند - اعم از اینکه آن وسیله، اسماء و صفات الهی یا اعمال صالح یا صالحان و مقربان درگاه الهی از احیاء و اموات باشند - جز خدا را نمی‌خواند، اما به دلیل آیه «وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَيْتَ»، در این خواندنش، وسیله‌ای را می‌طلبد. از لحاظ لغوی نیز، توسل و دعاء معانی متفاوتی دارند، و یکی دانستن معنای آن‌ها صحیح نیست؛ وسیله به معنای: «مَا يُتَقَرَّبُ بِهِ إِلَى الْغَيْرِ» (جوهری، ۱۹۹۸، ج ۵، ص ۱۸۴۱) و دعاء به معنای «الرَّبُّ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى» (فیروزآبادی، ۱۹۹۴، ج ۴، ص ۳۵۸) است. بنابراین استشهاد بنعلی به آیات ناظر بر اختصاص دعا به خدا برای نفی توسل، پذیرفتنی نیست.

جالب توجه آن‌که سه احتمالی که پیشتر از قول بنعلی در تفسیر آیه «وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَيْتَ» مطرح شد، همگی مبتنی بر پذیرش جواز توسل و تفاوت ماهوی آن با طلب دعا از خداست، اما در اینجا وی توسل را با طلب دعا از خدا یکسان می‌انگارد که این خود، نوعی تناقض درونی آشکار در بیان و استدلال است.

آری ممکن است بنعلی در پاسخ بگوید که من توسل را جایز می‌دانم اما صرفاً توسل به اسما و صفات الهی، توسل به اعمال صالح و توسل به صالحان زنده را قبول دارم و توسل به صالحان مرده را نمی‌پذیرم؛ در این صورت باز به او می‌گوییم برای نفی توسل به صالحان مرده نیز نمی‌توانی به آیات ناظر بر اختصاص دعا به خدا استشهاد کنی، چون اساساً توسل در هر شکلی از آن منافاتی با طلب دعا از خدا ندارد و مقوله‌ای جدا از آن است، و اگر می‌خواهی جواز توسل به صالحان مرده را نفی کنی باید دلیل دیگری بیاوری.

۲-۲- نقد دیدگاه بنعلی در «منع توسل به صالحان مرده با استناد به متون دال بر توسل

صحابه به غیر پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت»

همان‌طور که بیان شد، به نظر می‌رسد بنعلی اصل جواز توسل را می‌پذیرد، اما مصادیق آن را محدود به توسل به اسماء و صفات الهی، اعمال صالح و صالحان زنده (به طور خاص

پیامبر اسلام (ص) در حال حیات آن حضرت) می‌داند، و مصداق کنونی آن یعنی توسل به صالحان مرده را شرک تلقی می‌کند. وی برای نفی جواز توسل به صالحان مرده، به داستان توسل عمر به عباس برای طلب باران پس از رحلت پیامبر (ص) استناد می‌کند^۲ که در رد برداشت او از این داستان باید به چند نکته اشاره شود^۳:

اولاً: مطابق با قواعد علم اصول، ترک یک چیز دلالت بر حرمت یا کراهت آن ندارد. پس فعل عمر یعنی ترک توسل به پیامبر (ص) دلالت بر حرمت یا کراهت توسل ندارد. نهایت چیزی که می‌توان از آن برداشت کرد، جواز ترک توسل به پیامبر (ص) و عدول از آن حضرت به شخص دیگر است و تحریم یا کراهت نیازمند دلیل دیگری است (غماری، ۲۰۱۶، ج ۱۴، ص ۴۷۴؛ ممدوح، ۲۰۰۶، ص ۳۲).

ثانیاً: اگر ترک، دلالت بر حرمت داشته باشد، عمر به هنگام استسقا، نه فقط توسل به پیامبر (ص)، بلکه توسل به اسما و صفات الهی و ... را نیز ترک کرده است (ممدوح، ۲۰۰۶،

ص ۳۲) پس چرا بنعلی توسل به اسماء و صفات الهی را جایز می‌داند؟!

ثالثاً: توسل عمر به عباس به دلیل نسبت او با پیامبر (ص) و در واقع توسل به پیامبر (ص) است که این مطلب به طور صریح در کلام عمر و عباس ذکر شده است؛ عمر در توسل به عباس، می‌گوید: «وَأَنَا نَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِعَمِّ نَبِيِّنَا فَاسْقِنَا» (بخاری، ۱۹۸۹، ج ۲، ص ۲۲۸) و نمی‌گوید: «بالعباس» (ممدوح، ۲۰۰۶، ص ۳۲)، و عباس نیز به هنگام دعا به درگاه الهی چنین بیان می‌دارد: «اللهم إنه لم ينزل بلاء إلا بذنب، ولا يكشف إلا بتوبة، و قد توجه بي القوم إليك لمكاني من نبيك، وهذه أيدينا إليك بالذنوب ونواصينا بالتوبة فاسقنا الغيث» (دینوری، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۳۰۳).

رابعاً: به فرض که برداشت بنعلی از این داستان را بپذیریم، نهایت چیزی که می‌توان گفت آن است که ترک توسل به پیامبر (ص) پس از وفات ایشان، رأی شخصی عمر بوده، که با عمل دیگر صحابه مانند عثمان بن حنیف، عائشه و حتی خود عمر در تقریر عمل بلال بن حارث، که پس از وفات پیامبر (ص) به آن حضرت توسل کرده‌اند^۴، معارض است (غماری، ۲۰۱۶، ج ۱۴، ص ۴۷۶).

۲-۳- تعارض دیدگاه البعلی با آیات قرآن، روایات نبوی، سیره صحابه و علمای اهل سنت و اقوال آن‌ها دال بر جواز توسل به صالحان مرده

جدای از پاسخ‌های حلی که به ادعاهای بنعلی داده شد، پاسخ‌های نقضی متعددی مبتنی بر آیات و روایات نبوی و سیره صحابه و علماء اهل سنت و اقوال آن‌ها که دلالت بر جواز توسل به صالحان مرده دارند نیز می‌توان به او داد، که در ادامه برخی از آن‌ها را بیان می‌کنیم:

۲-۳-۱- نمونه‌ای از آیات قرآن دال بر جواز توسل به صالحان مرده

صریح‌ترین آیه قرآن که معارض با دیدگاه بنعلی و وهابیان است، آیه ۶۴ سوره نسا است: «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا»: (و اگر (بر فرض) آن (منافق) آن هنگامی که به خودشان ستم کردند، نزد تو می‌آمدند، و از خدا آمرزش می‌خواستند، و فرستاده [اما نیز] برای آنان طلب آمرزش می‌کرد، حتماً خدا را بسیار توبه‌پذیر [و] مهرورز می‌یافتند). در این آیه، فعل «جاءوک» در سیاق شرط قرار گرفته، و مطابق با قواعد علم اصول، وقوع فعل در سیاق شرط افاده عمومیت می‌کند (ن، ۱۹۹۹، ج ۴، ص ۱۵۱۲). بنابراین آمدن به نزد پیامبر (ص) برای طلب بخشایش، هم دوره حیات و هم بعد از وفات آن حضرت را در بر می‌گیرد و تخصیص آن، به دوره حیات ایشان نیازمند دلیل است که هیچ دلیلی برای این تخصیص وجود ندارد. علماء نیز از این آیه عمومیت را فهمیده‌اند و برای کسانی که به سوی مرقد شریف رسول خدا (ص) می‌روند، خواندن آیه «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا» را مستحب می‌دانند. به طور نمونه درباره کیفیت زیارت پیامبر اکرم (ص) این‌طور بیان داشته‌اند: «سپس نزد قبر پیامبر (ص) می‌آیی، پشت را برمی‌گردانی و مقابل وسط قبر او می‌ایستی و می‌گویی: «السَّلَامُ عَلَیْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ. السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا نَبِيَّ اللَّهِ وَ خَيْرَتُهُ مِنْ خَلْقِهِ...» تا آنکه پس از ثنا و صلوات بر پیامبر، می‌گویی: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ قُلْتَ وَ قَوْلِكَ الْحَقُّ: «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا» وَقَدْ أَتَيْتَكَ مُسْتَغْفِرًا مِنْ ذُنُوبِي مُسْتَشْفِعًا بِكَ إِلَى رَبِّي، فَاسْأَلْكَ يَا رَبَّ أَنْ تُوجِبَ لِي الْمَغْفِرَةَ كَمَا أَوْجَبْتَهَا لِمَنْ أَتَاهُ فِي

حَيَاتِهِ. اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ أَوَّلَ الشَّافِعِينَ، وَ أَنْجَحِ السَّائِلِينَ، وَ أَكْرَمِ الْآخِرِينَ وَالْأَوَّلِينَ، بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (مقدسی حنبلی، ۱۹۶۸، ج ۳، ص ۴۷۹).

۲-۳-۲- دو نمونه از روایات نبوی دال بر جواز توسل به صالحان مرده

در منابع روایی اهل سنت، روایات متعددی دال بر جواز توسل به صالحان مرده وجود دارد که در اینجا به طور نمونه به دو روایت اشاره می‌شود:

نمونه اول: احمد بن حنبل با ذکر سند از عثمان بن حنیف چنین نقل می‌کند: «حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ، أَخْبَرَنَا ثُبَيْتُ بْنُ أَبِي جَعْفَرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَارَةَ بْنَ زَيْدٍ، يُحَدِّثُ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ حُنَيْفٍ» که مرد نابینایی نزد پیامبر (ص) آمد و عرض کرد: از خدا بخواهید مرا شفا دهد. پیامبر (ص) فرمود: اگر بخواهی برای تو دعا می‌کنم و اگر بخواهی آن را برایت به تأخیر می‌اندازم که برای تو بهتر است. آن مرد گفت: برایم دعا کنید. پیامبر (ص) به او فرمودند که وضو بگیرد و دو رکعت نماز بخواند و خدا را با این دعا بخواند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ وَ أَتُوجَّهُ إِلَيْكَ بِنَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ، يَا مُحَمَّدُ إِنِّي تَوَجَّهْتُ بِكَ إِلَى رَبِّي فِي حَاجَتِي هَذِهِ فَتَقْضِي لِي، اللَّهُمَّ شَفِّعْهُ فِيَّ» (ابن حنبل، ۱۹۹۵، ج ۲۸، ص ۴۷۸).

محققان مسند احمد بن حنبل که همگی از متخصصان حدیثی اهل سنت هستند، ذیل این روایت درباره سند آن نوشته‌اند: «إِسْنَادُهُ صَحِيحٌ، رِجَالُهُ ثِقَاتٌ، أَبُو جَعْفَرٍ: هُوَ عَمِيرُ بْنُ يَزِيدَ بْنِ عَمِيرٍ» (همان، ج ۲۸، ص ۴۷۸، پاورقی ۴). بنابراین سند آن از نظر اهل سنت صحیح است. از لحاظ دلالتی نیز، مفاد آن عمومیت دارد و دوره حیات و وفات پیامبر (ص) را شامل می‌شود. زیرا:

اولاً: هرچند خطاب حدیث به شخص نابینا است؛ اما بنا به اجماع علما، اگر دلیلی برای تخصیص خطابات شارع وجود نداشته باشد باید حمل بر عموم شود؛ لذا چون دلیلی برای تخصیص این روایت وجود ندارد، دوره حیات و وفات پیامبر (ص) را شامل می‌شود (غماری، ۲۰۱۶، ج ۱۴، ص ۲۰۴).

ثانیاً: پیامبر (ص) در پاسخ به درخواست دعای آن فرد نابینا، به جای دعا کردن برای او، ذکری را به او آموخت؛ در واقع پیامبر (ص) با این کار، حکم عامی را برای امتش تشریح کرد که مختص یک نفر نیست (همان، ج ۱۴، ص ۲۰۵).

ثالثاً: عثمان بن حنیف که راوی این حدیث و آگاه‌ترین فرد به معنایش است، آن را به معنای عامش حمل کرده است؛ در زمان خلیفه سوم مردی برای عرض حاجتی به نزد خلیفه رفت و آمد می‌کرد؛ اما خلیفه به او توجهی نمی‌کرد، آن مرد از بی توجهی خلیفه به عثمان بن حنیف گلایه کرد. او همین دعای پیامبر (ص) را به او آموخت و موجب توجه خلیفه به او شد (طبرانی، ۱۹۹۴، ج ۹، ص ۳۰).

نمونه دوم: روایت دیگری که بر جواز توسل به صالحان مرده دلالت دارد، روایت مشهور به «عرض الأعمال» است. بزار (متوفی ۲۹۲ ق) با ذکر سند از عبدالله بن مسعود از پیامبر (ص) چنین نقل می‌کند: حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مُوسَى، قَالَ: نَا عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي رَوَّادٍ، عَنْ سَفْيَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ زَادَانَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «حَيَاتِي خَيْرٌ لَكُمْ تُحَدِّثُونَ وَ نَحَدِّثُ لَكُمْ، وَ وَفَاتِي خَيْرٌ لَكُمْ تُعْرَضُ عَلَيَّ أَعْمَالِكُمْ، فَمَا رَأَيْتُ مِنْ خَيْرٍ حَمَدْتُ اللَّهَ عَلَيْهِ، وَمَا رَأَيْتُ مِنْ شَرٍّ اسْتَغْفَرْتُ اللَّهَ لَكُمْ» (بزار، ۲۰۰۹، ج ۵، ص ۳۰۸): (رسول خدا (ص) فرمودند: حیات من برای شما خیر است، با من صحبت می‌کنید و من نیز با شما صحبت می‌کنم، و وفات من نیز برای شما خیر است، اعمال شما بر من عرضه می‌شود، اعمال خوبتان را که می‌بینم، خدا را شکر می‌کنم و اعمال بدتان را که می‌بینم از خدا برایتان طلب آمرزش می‌کنم). درباره سند این روایت، عراقی (بی تا، ج ۳، ص ۲۹۷) تعبیر «بإسنادٍ جَيِّدٍ»، هیثمی (۱۹۹۳، ج ۹، ص ۲۴) تعبیر «رجالہ رجال الصحیح»، سیوطی (۱۹۸۴، ج ۲، ص ۴۱۸) تعبیر «بِسَنَدٍ صَحِيحٍ»، قسطلانی (۱۹۰۵، ج ۲، ص ۴۴۰) تعبیر «بإسنادٍ جَيِّدٍ» و قاری (۲۰۰۰، ج ۱، ص ۴۵) تعبیر «بإسنادٍ صحیح» را به کار برده‌اند. حتی ابن تیمیه نیز به صحت این حدیث اذعان کرده است (ابن تیمیه، ۲۰۰۱، ج ۴، ص ۱۹۲). با این وجود آلبانی آن را تضعیف کرده است (آلبانی، ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۴۰۴) که از نظر حسن سقاف علت تضعیف این حدیث توسط آلبانی، نه ضعف سند بلکه مخالفت حدیث با مشرب اوست (سقاف، ۱۹۸۹، ص ۱۳). عبدالله غماری نیز در کتابی با عنوان «نهایة الآمال فی صحیح حدیث عرض الأعمال» به اثبات صحت این حدیث پرداخته است (غماری، ۲۰۱۶، ج ۸، ص ۷-۵۳). بنابراین به‌رغم تضعیف حدیث توسط آلبانی، سند آن مشکلی ندارد و از نظر محدثان اهل سنت صحیح است. از لحاظ دلالتی نیز

صراحت دارد بر اینکه پیامبر (ص) بعد از وفاتش هم برای گناهان امتش از خداوند طلب آمرزش می‌کند و این یعنی امکان توسل به آن حضرت بعد از وفات ایشان وجود دارد.

۲-۳-۳- نمونه‌هایی از سیره صحابه و علمای اهل سنت و اقوال آن‌ها دال بر جواز توسل به صالحان مرده

بر خلاف نظر محمد بن عبدالوهاب و بنعلی و دیگر وهابیان که مدعی اجماع علما در تکفیر «مستشفع بالوسائط» هستند، سیره صحابه و علماء اهل سنت و اقوال آن‌ها به طور صریح خلاف آن و حاکی از توسل آن‌ها به پیامبر (ص) و دیگر صالحان مرده پس از وفات آن‌ها است که در ادامه تنها به ذکر چند مورد بسنده می‌کنیم. شایان ذکر است که بیان این موارد از باب قاعده جدل^۵ و به منظور الزام خصم است، نه از باب بیان ادله.

نمونه اول: توصیه عایشه به مردم مدینه برای توسل به قبر پیامبر (ص) دارمی (متوفی ۲۵۵ ق) با ذکر سند چنین نقل می‌کند: «حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مَالِكِ التُّكْرِيُّ، حَدَّثَنَا أَبُو الْجَوْزَاءِ أَوْسُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَحِطَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ قَحِطًا شَدِيدًا، فَشَكُوا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاجْعَلُوا مِنْهُ كَوِيًّا إِلَى السَّمَاءِ حَتَّى لَا يَكُونَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ السَّمَاءِ سَقْفٌ. قَالَ: فَفَعَلُوا، فَمَطَرْنَا مَطْرًا حَتَّى نَبَتَ الْعُشْبُ، وَ سَمِنَتِ الْإِبِلُ حَتَّى تَفْتَقَتْ مِنَ الشَّحْمِ، فَسَمِيَ عَامَ الْفَتْقِ» (دارمی، ۲۰۰۰، ج ۱، ص ۲۲۷): مردم مدینه گرفتار قحطی شدیدی شدند، به عایشه شکایت کردند، او گفت: نزد قبر پیامبر (ص) بروید و شکافی را در سقف ایجاد کنید تا بین قبر و آسمان سقفی نباشد. آنان چنین کردند، پس آن قدر باران بارید که گیاه روید و شتران فربه شدند تا حدی که از شدت چاقی ترک برداشتند؛ لذا آن سال را سال ترک برداشتن نامیدند. محقق مسند دارمی ذیل این روایت درباره سند آن می‌گوید: «رجاله ثقات» (همان، ج ۱، ص ۲۲۷، پاورقی ۴). دلالت آن بر توسل به پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت نیز روشن است.

نمونه دوم: تقریر عمر نسبت به توسل بلال بن حارث به قبر پیامبر (ص) ابن ابی شیبّه (متوفی ۲۳۵ ق) با ذکر سند چنین نقل می‌کند: «حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ مَالِكِ الدَّارِ، قَالَ: وَكَانَ خَازِنَ عُمَرَ عَلَى الطَّعَامِ، قَالَ: أَصَابَ النَّاسَ قَحِطٌ

فِي زَمَنِ عُمَرَ، فَجَاءَ رَجُلٌ إِلَى قَبْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، اسْتَسْقِ لَأُمَّتِكَ فَإِنَّهُمْ قَدْ هَلَكُوا، فَأَتَى الرَّجُلَ فِي الْمَنَامِ فَقِيلَ لَهُ: "أَنْتَ عُمَرُ فَأَقْرِئَهُ السَّلَامَ، وَأَخْبِرْهُ أَنَّكُمْ مُسْتَقِيمُونَ وَقُلْ لَهُ: عَلَيْكَ الْكَيْسُ، عَلَيْكَ الْكَيْسُ"، فَأَتَى عُمَرَ فَأَخْبَرَهُ فَبَكَى عُمَرُ ثُمَّ قَالَ: يَا رَبِّ لَا أَلُو إِلَّا مَا عَجَزْتُ عَنْهُ» (ابن ابی شیبہ، ۱۹۸۸، ج ۶، ص ۳۵۶): در زمان عمر مردم گرفتار قحطی شدند، مردی به سوی قبر پیامبر (ص) آمد و گفت: ای رسول خدا برای امتت از خداوند باران بخواه که آنان نزدیک است هلاک شوند. رسول خدا در خواب او آمد و فرمود: نزد عمر برو و سلام مرا برسان و به او خبر بده که شما سیراب می‌شوید و بگو نسبت به مردم بخشش‌هایت بیشتر باشد. این مرد نزد عمر آمد و از خوابش خبر داد، عمر گریه کرد و گفت: ای پروردگارا! من قابل این سلام نبودم، هر خدمتی که از دستم بیاید دریغ نخواهیم کرد.

درباره سند این روایت، ابن کثیر (بی‌تا، ج ۷، ص ۱۰۵) تعبیر «هذا إسناد صحيح» و عسقلانی (۱۹۵۹، ج ۲، ص ۴۹۵) تعبیر «إسناد صحيح» را به کار برده‌اند. عسقلانی (همان، ج ۲، ص ۴۹۶) «رجل» مذکور در روایت را نیز «بلال بن حارث المزنی» صحابی پیامبر (ص) می‌داند.

از لحاظ دلالی نیز تقریر عمل بلال بن حارث توسط خلیفه دوم، مؤید جواز توسل به صالحان مرده خواهد بود. زیرا اگر عمل بلال بن حارث صحیح نبود، بر عمر واجب بود که از آن نهی کند نه اینکه آن را تأیید و تقریر کند.

نمونه سوم: توسل شافعی به قبر ابوحنیفه

خطیب بغدادی با ذکر سندی داستان توسل شافعی به قبر ابوحنیفه را این‌گونه نقل می‌کند: «أخبرنا القاضي أبو عبد الله الحسين بن علي بن محمد الصيمري قال أنبأنا عمر بن إبراهيم قال نبأنا علي بن ميمون قال سمعت الشافعي يقول إني لأتبركُ بأبي نبيته و أجيءُ إلى قبره في كلِّ يومٍ -يعني زائراً- فإذا عرَّضتُ لي حاجَةٌ صليتُ ركعتينِ و جئتُ إلى قبره و سألتُ الله تَعَالَى الحاجَّةَ عندهُ فما تبعُدُ عني حتَّى تُقضى» (بغدادی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۵): راوی می‌گوید از شافعی شنیدم که می‌گفت: من به ابوحنیفه تبرک می‌جویم و هر روز برای زیارت نزد

قبر او می‌آیم، و هرگاه حاجتی داشته باشم دو رکعت نماز می‌خوانم و نزد قبر او می‌آیم و آن حاجت را از خدا می‌طلبم، پس مدتی نمی‌گذرد که حاجتم برآورده می‌شود. با وجود اینکه ابن تیمیه (۱۹۹۸، ج ۲، ص ۲۰۶)، و شاگردش ابن قیم (۲۰۰۲، ج ۱، ص ۳۹۲) بدون ذکر دلیل مقبولی^۶ این داستان را جعلی و دروغین خوانده‌اند؛ اما برخی محدثان، سند آن را صحیح دانسته‌اند. به طور مثال محمد زاهد الکوثری در این باره می‌نویسد: «و تَوَسَّلُ الإمام الشافعی بأبی نَیِّهٍ مذکور فی أوائل تاریخ الخطیب بسند صحیح» (کوثری، بی‌تا، ص ۶). دلالت این داستان بر جواز توسل به صالحان مرده غیر از پیامبر (ص) و انجام آن از سوی یکی از علمای مذاهب اربعه اهل سنت نیز روشن است.

نمونه چهارم: سبکی (متوفی ۷۵۶ ق) از علمای شافعی اهل سنت درباره توسل می‌نویسد: «جواز و حسن توسل از اموری است که برای هر دینداری معلوم است و از فعل انبیا و سیره سلف صالح و علماء و عوام مسلمین دانسته می‌شود، و احدی از دینداران آن را انکار نکرده و در هیچ زمانی انکار آن شنیده نشده تا اینکه ابن تیمیه سخنی گفت که بر افراد ضعیف مشتبه شد و بدعتی را پایه‌گذاری کرد که در هیچ عصری سابقه نداشت» (سبکی، ۲۰۰۸، ص ۳۵۷). وی در ادامه با صراحت می‌نویسد: «توسل به پیامبر (ص) در تمام حالات جایز است، هم قبل از خلقت و هم بعد از خلقت او، هم در مدت حیات دنیوی او و هم بعد از وفاتش در مدت برزخ، و نیز بعد از برانگیخته شدن در عرصه‌های قیامت و بهشت» (سبکی، ۲۰۰۸، ص ۳۵۸).

نمونه پنجم: آلوسی بعد از بیان روایات متعدد درباره توسل چنین می‌گوید: «و بَعْدَ هَذَا كَلَّمَهُ أَنَا لَا أَرَى بَأْسًا فِي التَّوَسُّلِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى بِجَاهِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى حَيًّا وَ مَيِّتًا» (آلوسی، ۱۹۹۴، ج ۳، ص ۲۹۷): با وجود این روایات، من اشکالی در توسل به خداوند به جاه پیامبر (ص) در زمان حیات و ممات او نمی‌بینم.

۲-۴- هستی‌شناسی و هابیت، منشأ نفی توسل

به نظر می‌رسد ریشه نفی توسل از سوی بنعلی و هم‌مسلكانش، به نوع نگاه و رویکرد هستی‌شناسانه آن‌ها به دو مسئله علیت و توحید افعالی باز می‌گردد که در ادامه، به تبیین آن دو می‌پردازیم:

۲-۴-۱- انکار علیت

وهابی‌ها به تبعیت از اشاعره، منکر نظام علیت هستند. متکلمان اشعری برخلاف حکمای اسلامی (به طور مثال ر.ک: ابن سینا، ۱۹۸۲، ج ۳، ص ۳۹۵-۴۱۸؛ طباطبایی، ۱۹۷۰، ج ۱، ص ۷۲-۸۳)، نظام علیت را معتبر ندانسته و جریان مستمر در طبیعت را صرفاً توالی حوادثی می‌دانند که خداوند مستقیماً می‌آفریند (غزالی، بی‌تا، ص ۱۶۹-۱۷۰). سید شریف گرگانی به صراحت می‌گوید که اشاعره از به کار بردن واژه علت و معلول ابا دارند و معتقدند که همه موجودات به صورت بی‌واسطه از خداوند صادر می‌شوند (گرگانی، ۱۹۹۲، ج ۴، ص ۱۲۳). نتیجه قهری انکار نظام علیت، انکار سببیت از علل متوسطه، و انتساب همه افعال به خداست، و در این چارچوب فکری، دیگر جایی برای توسل به اسباب و وسائط باقی نمی‌ماند.

دیدگاه اشاعره در باب علیت با اشکالات متعددی مواجه است و آثار مختلفی در نقد آن نگاشته شده است (ر.ک: طاهری، ۱۹۹۸؛ خادمی، ۲۰۰۴) که پرداختن به آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد. در اینجا صرفاً این نکته را متذکر می‌شویم که اعتقاد شیعه به توسل و شفاعت به‌رغم اینکه در چارچوب نظام علی و معلولی تعریف می‌شود؛ اما نه به معنای پذیرش استقلال برای غیر خدا، و نه به معنای منتهی شدن علل به غیر خداست.

۲-۴-۲- توحید افعالی با انتساب تمام افعال به خدا

همان‌طور که در قسمت قبل بیان شد، انکار نظام علی و معلولی از جانب اشاعره و به تبع آن‌ها وهابیت، موجب انکار سببیت از علل متوسطه و در نتیجه انتساب تمام افعال به خدا می‌گردد. وهابی‌ها، توحید افعالی یا ربوبی را این‌گونه تعریف می‌کنند: «فأما توحيد الربوبية: فمعناه توحيد الله بأفعاله. و أفعال الله كثيرة، منها: الخلق، و الرزق، و الإحياء، و الإماتة، و تدبير الملك، و النفع، و الضر، و الشفاء، و الإجارة، كما قال تعالى في التنزيل: «وَهُوَ يُجِيرُ وَ لَا يُجَارُ عَلَيْهِ» (المؤمنون/۸۸)، و إجابة دعوة المضطر، و إجابة دعوة الداعي، و نحو ذلك من أفراد الربوبية، فالمتفرد بذلك على الكمال هو الله -جل و علا- فتوحيد الربوبية: هو توحيد الله بأفعاله -سبحانه-» (آل الشيخ، ۲۰۰۲، ص ۶): توحید در ربوبیت، یعنی یکتا دانستن خداوند در

افعالش و خداوند افعال زیادی دارد مانند: خلق و رزق و ... پس یگانه کامل در این امور خداوند است. بنابراین توحید در ربوبیت، همان یگانه دانستن خداوند در افعالش است. بر این اساس، از دیدگاه وهابیت، توسل با توحید افعالی یا اعتقاد به «لا مؤثر فی الوجود إلا الله»، منافات دارد. زیرا کسی که به فردی یا چیزی متوسل می‌شود، او را در امورات عالم تأثیرگذار می‌داند. این در حالی است که قائلین به توسل اعم از شیعه و غیر شیعه، آنچه را که به عنوان وسیله میان خود و خدا قرار می‌دهند، به هیچ عنوان در عرض خدا و مستقل از او نمی‌بینند، بلکه آن‌ها را در طول اراده الهی و به اذن خداوند مؤثر می‌دانند که این تقریر از توحید افعالی یا ربوبی، مورد تأیید قرآن کریم نیز هست؛ به طور مثال حضرت عیسی (ع) در بیان معجزات خود آن‌ها را مقید به «إِذْنِ اللَّهِ» می‌داند: «... أَنِّي أَحْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَيْهِ الطَّيْرُ فَانْفُخْ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَبْرَأُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِ الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ...» (آل عمران / ۴۹): من از گل، برای شما [چیزی] همانند شکل پرنده می‌سازم؛ و در آن می‌دمم پس به رخصت خدا، پرنده‌ای می‌گردد. و نابینای مادر زاد، و (مبتلایان به) پیس را بهبود می‌بخشم؛ و مردگان را به رخصت خدا زنده می‌کنم. بنابراین همان‌گونه که ادعای خلقت و شفای بیماران و زنده کردن مردگان توسط حضرت عیسی (ع) و به اذن خدا، شرک و کفر نیست، توسل به وسائط مشروعه برای برآورده شدن حوائج به اذن خدا، شرک و کفر نخواهد بود.

حکمای امامیه نیز در تبیین توحید افعالی، بر مبنای نظام علی و معلولی معتقدند که فعل در آن واحد هم به خداوند و هم به انسان منسوب می‌شود، با این توضیح که استناد فعل به فاعل بی‌واسطه، یعنی انسان، حقیقی و استناد آن به فاعل با واسطه یعنی خداوند، مجازی است.

علامه طباطبایی در این باره می‌گوید: «تعلق اراده الهی به فعل انسان به این صورت است که فعل ما همراه با صفت اختیار باشد و در فلان زمان و مکان با شرایط خاص تحقق پیدا کند. بنابراین اراده الهی ایجاب می‌کند فعل به صورت اختیاری انجام یابد. بالأخره افعال در عین اینکه نسبت به خدا جنبه وجوب را دارند، نسبت به اراده و اختیار ما دارای جنبه امکان می‌باشند. این دو اراده در عرض هم نیست تا مزاحمتی با یکدیگر داشته باشند، بلکه در طول هم قرار دارند» (طباطبایی، ۱۹۷۰، ج ۱، ص ۱۲۶).

امام خمینی نیز می‌فرماید: «در تمام جهان هستی و دار تحقق، فاعل مستقلی جز خدای تعالی نیست و دیگر موجودات همان‌گونه که در اصل وجود مستقل نیستند، بلکه ربط محض‌اند و وجودشان همان فقر و تعلق است و ربط و احتیاج صرف‌اند، صفات و آثار و افعالشان نیز مستقل نیست؛ صفاتی دارند و دارای آثاری هستند و کارهایی انجام می‌دهند، ولی در هیچ یک از این‌ها استقلال ندارند» (موسوی خمینی، ۱۹۸۴، ص ۷۳ و ۷۴).

نتیجه‌گیری

از نظر ترکی البنعلی، «استشفاع بالوسائط» - یعنی واسطه قرار دادن صالحان از اموات میان خود و خدا برای بیان خواسته‌ها - موجب کفر می‌شود. وی برای اثبات این مطلب به دو دسته ادله استناد می‌کند: دسته اول، آیات و روایات دال بر طلب دعا از خدا مانند آیات ۶۰ غافر و ۱۸۶ بقره و روایت «...إِذَا سَأَلْتَ فَاسْأَلِ اللَّهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللَّهِ...» است که اساساً مبحثی جدای از توسل و متباین با آن است و نمی‌توان با اثبات اختصاص دعا به خدا، توسل به صالحان را نفی کرد. بنابراین چنین استناداتی، چیزی جز خروج از موضوع بحث نیست. دسته دوم، روایات دال بر توسل صحابه به غیر پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت، مانند توسل عمر به عباس عموی پیامبر (ص) برای طلب باران است که اولاً: بر طبق قواعد اصولی، دلالت بر تحریم یا کراهت ندارد، ثانیاً: به فرض حرمت، باید دیگر مصادیق توسل را نیز در برگیرد که خلاف نظر بنعلی است، ثالثاً: این توسل در حقیقت توسل به پیامبر (ص) بوده و رابعاً: به فرض حرمت، رأی شخصی عمر بوده و معارض دارد. بنابراین ادله بنعلی در تکفیر «مستشفع بالوسائط» مردود است. علاوه بر این‌ها، دیدگاه بنعلی با آیاتی از قرآن مانند آیه ۶۴ نساء، روایات نبوی مانند روایت عثمان بن حنیف و روایت «عرض الاعمال»، و نیز با سیره صحابه مانند عائشه و عمر، و سیره و اقوال علماء اهل سنت مانند شافعی، سبکی و آلوسی در تعارض است. به علاوه منشأ نفی توسل از سوی بنعلی و هم‌فکرانش به رویکرد هستی‌شناسانه آن‌ها در باب علیت و توحید افعالی باز می‌گردد که با انکار نظام علی و معلولی و به تبع آن انکار سببیت از علل متوسطه، تمام افعال را به خدا منسوب می‌کنند که در این چارچوب فکری، دیگر جایی برای توسل به اسباب و وسائط باقی نمی‌ماند.

مشارکت نویسنده

این مقاله به صورت مستقل نگاشته شده است.

تشکر و قدردانی

بدینوسیله از مسئولان دو فصلنامه علمی پژوهش‌های هستی‌شناختی تشکر و قدردانی می‌کنم.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسنده بیان نشده است».

پی‌نوشت

^۱ برخی از این شروح به ترتیب تاریخ نگارش آنها عبارتند از: شرح *نواقض الإسلام* از احمد بن صالح طویان؛ *سبل السلام* شرح *نواقض الإسلام* از عبدالعزیز بن عبدالله بن باز؛ شرح *شروط لایله إلا الله* و *نواقض الإسلام* از محمد امان جامی؛ شرح *نواقض الإسلام* از عبدالرحمن بن ناصر براك؛ *تبصیر الأنام بشرح نواقض الإسلام* از عبدالعزیز بن عبدالله راجحی؛ شرح *نواقض الإسلام* از صالح بن فوزان؛ *الإعلام بتوضیح نواقض الإسلام* از عبدالعزیز بن مرزوق طریفی؛ *التبیان شرح نواقض الإسلام* از سلیمان ناصر بن عبد الله علوان؛ شرح *نواقض الإسلام* از ناصر بن احمد عدنی.

^۲ البته باید توجه داشت بسیاری از استدلال‌های بنعلی، مطالب جدیدی نیستند و او آن‌ها را از آثار پیشینیان به ویژه ابن تیمیه برگرفته است. از جمله همین مسئله استسقای عمر که ابن تیمیه درباره‌ی آن این‌گونه می‌نویسد: «و دعاء امیرالمؤمنین عمر بن الخطاب فی الاستسقاء المشهور بین المهاجرین و الانصار و قوله: (اللهم إنا كنا إذا أجدبنا نتوسل إليك بنبينا فتسقينا، و إنا نتوسل إليك بعم نبينا) يدل على أن التوسل المشروع عندهم هو التوسل بدعائه و شفاعته لا السؤال بذاته، إذ لو كان هذا مشروعاً لم يعدل عمر و المهاجرون و الأنصار عن السؤال بالرسول إلى السؤال بالعباس» (ابن تیمیه، ۱۹۹۹، ص ۱۰۷ و ۱۰۸).

^۳ عبدالله الغماری و محمود سعید ممدوح، برداشت وهابیت از این داستان را به تفصیل نقد کرده‌اند (ر.ک: غماری، ۲۰۱۶، ج ۱۴، ص ۲۱۵-۲۱۹ و ۴۷۴-۴۷۶؛ ممدوح، ۲۰۰۶، ص ۳۰-۳۸ و ۱۱۸-۱۲۱). چهار نقد مطرح شده در مقاله نیز از آثار مذکور اقتباس شده، سپس با رجوع به کتب دیگر مستند شده است.

^۴ در ادامه مقاله، نمونه‌های از توسل صحابه به پیامبر (ص) پس از وفات آن حضرت گزارش خواهد شد.

^۵ جدل در اصطلاح منطق، صنعتی است علمی که انسان با آن می‌تواند برحسب امکان، با استفاده از مقدمات مسلم او مورد قبول خصم، برای اثبات هر مطلوبی که می‌خواهد و دفاع از هر ادعایی که در نظر دارد، دلیل اقامه کند، به‌گونه‌ای که نقضی بر وی وارد نشود (مظفر، ۲۰۱۹، ج ۲، ص ۳۲۹).

^۶ نوشتاری با عنوان «آیا روایت توسل شافعی به قبر ابوحنیفه ضعیف است؟» به تفصیل دیدگاه علمای سلفی و وهابی در این خصوص را به نقد کشانده است (ر.ک: پایگاه تخصصی وهابیت‌پژوهی و جریان‌های سلفی به آدرس www.alwahabiyah.com/fa/questionview/4822/).

منابع و مأخذ

- The Holy Quran, translated by Mohammad Ali Rezaei Esfahani, Qom, Dar al-Zekr Cultural Research Institute, 2004.
- Al-Sheikh, Saleh bin Abdulaziz bin Muhammad, al-Tamhid li Sharh Kitab al-Tawhid, Riyadh, Dar al-Tawhid, 2002.
- Albani, Nasir al-Din, Silsilah al-Ahadith ad-Da'ifah, Riyadh, Dar al-Nashr, 1991.
- Alousi, Mahmoud bin Abdullah, Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-'Azim wa as-Sab' al-Mathani, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiya, 1994
- Ibn Abi Shaybah, Abu Bakr, al-Musannaf, Riyadh, al-Rushd Library, 1988.
- Ibn Taymiyyah, Ahmad, Iqtida' al Sirat al Mustaqim, Beirut, Dar Alam al-Kutub, 1998.
- Ibn Taymiyyah, Ahmad, Jami` al-Masa`il, Jaddah, Dar Alam al-Fawa'id, 2001.
- Ibn Taymiyyah, Ahmad, Qaida jalila fit-tawassul wa-l- wassila, Riyadh, Presidency of the Department of Scholarly Research and Issuing Fatwas, 1999.
- Ibn Hanbal, Ahmad, Musnad Ahmad ibn Hanbal, Beirut, muassasah al risalah, 1995.
- Ibn Sina, Hossein bin Abdullah, Al-Isharat wa Al-Tanbihat, Tehran, Book Publishing House, 1982.
- Ibn Abd al-Wahhab, Muhammad, text of Nawaqid al-Islam, electronic version published on the Internet, No Date.
- Ibn Fawzan, Saleh, Duroos fi Sharh Nawaqid al-Islam, Beirut, al-Rushd Library, 2005.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, Muhammad ibn Abi Bakr, Iqathat al-Lahfan, Mecca, Dar Alam Al-Fawa'id, 2002.
- Ibn Katheer, Ismail bin Omar, al Bidaya wa l Nihaya, Beirut, Dar Ihya al Turath al Arabi, No Date.
- Bukhari, Muhammad bin Ismail, Sahih al-Bukhari, Cairo, Ministry of Endowments, 1989.
- Bazzar, Abu Bakr Ahmed bin Amr, Musnad al-Bazzar, Medina, Library of Science and Wisdoms, 2009.
- Baghdadi, Khatib, Tarikh Baghdad, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, No Date.
- Bin Ali, Turki, Sharh Nawaqid al-Islam, electronic version published on the Internet, No Date.
- Tirmidhi, Muhammad bin Isa, Sunan al-Tirmidhi, Cairo, Dar al-Hadith, 1998.
- Jawhari, Isma'il ibn Hammad, al-Sihah, Beirut, Dar el Ilm lilmalayin, 1998.
- Khademi, Ein Allah, Causality from the point of view of Muslim theologians, Qom, Bostan Kitab, 2004.
- Darimi, Abdullah bin Abdulrahman, Musnad al-Darimi, Riyadh, Dar al-Mughni, 2000.

- Dinawari, Ibn Qutaybah, Oyoun al Akhbar, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, 1997.
- Subki, Taqi al din, Shifa' as-Siqam fi Ziarat khayr al'Anam, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, 2008.
- Saqqaf, Hasan ibn Ali, al-Ighatha bi adillat al-istighatha, Omman, Imam Nawawi Library, 1989.
- Suyuti, Jalal al din, al Khasais al Kubra, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, 1984.
- Taheri, Seyyed Sadruddin, Causation from the perspective of Ashareh and Hume, Tehran, Islamic Thought and Culture Research Institute, 1998.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Beirut, Al-Alami Publishing House, 1970.
- Tabarani, Abu al-Qasim, Al-Mu'jam al-Kabir, Cairo, Ibn Taymiyyah School, 1994.
- Iraqi, Zayn al Din, Tarh al-tathrib fi sharh al-taqrib, Cairo, Egyptian Edition, No Date.
- Asqlani, Ibn Hajar, Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari, Beirut, Dar al-Marifah, 1959.
- Ghazali, Abu Hamid, Al-Qistas al-Mustaqim, Damascus, No publisher, No Date.
- Ghumary, Abdullah bin Muhammad, Encyclopedia of Abdullah Al-Ghumary (Volume 8 and Volume 14), Cairo, Dar Al-Salam, 2016.
- Firuzabadi, Muhammad bin Yaqoub, Al-Qamous Al-Muheet, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, 1994.
- Qari, Ali, Sharh al-Shifa, Beirut, Dar al Kotob al Ilmiyyah, 2000.
- Qastalani, Ahmed bin Muhammad, Irshad Al-Sari li Sharh Sahih Al-Bukhari, Egypt, Al-Kubra Al-Amiri Press, 1905.
- Kawthari, Muhammad Zahed, Mahq at Taqawwul fi Mas'alat al-Tawassul, Cairo, Al-Azhar Heritage Library, 2006.
- Gorgani, Mir Seyyed Sharif, Sharh al-Mawaqif, Qom, Manshurat al-Sharif al-Razi, 1992.
- Muzaffar, Mohammad Reza, logic, translation and additions by Ali Shirvani, Qom, Dar al Ilm, 2019.
- Makdisi Hanbali, Ibn Qudamah, Al-Mughni, Cairo Library, 1968.
- Mamdouh, Mahmoud Saeed, Raf al Minarah, Cairo, Al-Azhar Heritage Library, 2006.
- Mousavi Khomeini, Seyyed Ruhollah, Desire and Will, translated by Ahmad Fehri, Tehran, Scientific and Cultural Publications, 1984.
- Namla, Abd al-Karim, al-Muhadhdhab, Riyadh, al-Rushd Library, 1999.
- Haithamy, Nouraldin, Majma al-Zawaid, Cairo, Al-Qudsi Library, 1993.

معرفی نویسنده

حسن زرنوشه فراهانی استادیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی است. ایشان دکتری علوم قرآن و حدیث را در سال ۱۳۹۵ از دانشگاه فردوسی مشهد اخذ کرده است. تخصص ایشان مطالعه انتقادی اندیشه‌های معاصر مسلمین است. هم‌چنین ایشان حافظ کل قرآن کریم نیز هستند.

Assistant Professor of Theology and Islamic Education, Faculty of Humanities, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, I.R. Iran

✉ zarnooshe@sru.ac.ir

How to cite this paper:

Hassan Zarnoosheh Farahani (2023). Criticizing Turki al-Binali's view on the Takfir of the Recourser. *Journal of Ontological Researches*, 11(22), 589-614. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1401.11.22.8.7

DOI: 10.22061/orj.2022.1795

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1795.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.